

بررسی آماری مدخل های اعلام دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران

فرید قاسملو*، فاطمه خدا رحمی

دبیرخانه دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران

اسلامی) تا قرن سیزدهم هجری می باشد.

از دیگر سو، دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران در محیط جغرافیایی زبان فارسی، با رویکردی ایرانی و با انگیزه معرفی میراث عظیم پزشکی دوره اسلامی که قسمت اعظم آن بوسیله ایرانیان ساخته و پرداخته شده، تهیه می شود. بنابراین، بدیهی است که مدخل های مربوط به حوزه تمدن ایرانی باید از گسترش معناداری نسبت به سایر مدخل ها برخوردار باشند.

در عین حال دایره المعارف باید سایر حوزه های قلمر و پزشکی دوره اسلامی را نیز شامل شود. یعنی از نظر تقسیم بندی جغرافیایی، دیگر نقاط جهان اسلام باید در مدخل های این دایره المعارف حضور داشته باشند.

با در نظر گرفتن این آرمان ها، فرآیند مدخل گزینی دایره المعارف از اوایل سال ۱۳۸۵ شمسی آغاز گشت. با مطالعه حدود ۲۰۰ عنوان کتاب درباره پزشکی دوره اسلامی شامل دانشنامه ها، کتابشناسی ها، کتاب های تراجم، متون پایه ی پزشکی دوره اسلامی و مانند آن، مدخل هایی که به نظر می رسید حضور آنها در این دایره المعارف ضروری است. با رویکردی حداکثری انتخاب شدند. گزینش رویکرد حداکثری از آن جهت بود که در نمودار طراحی شده برای مدخل گزینی این چشم انداز پیش بینی شده بود تک تک مدخل های پس از آماده سازی و ارائه به صورت الفبایی مورد بررسی قرار گرفته و مدخل هایی که در حال حاضر در ویرایش نخست دایره المعارف حضور آنها ضروری نیست حذف شده و از گردش مدخل گزینی کنار گذاشته شوند. با این رویکرد و با در نظر گرفتن چشم انداز حداکثری در سال ۱۳۸۵ شمسی تعداد ۲۵۰۰ مدخل برگزیده شده، الفبایی شده و به صورت جزوه ای در

فرآیند مدخل گزینی دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران یکی از مهمترین و در عین حال زمان برترین بخش آماده سازی این دایره المعارف بوده است. اصول و موازین مدخل گزینی این دایره المعارف به تفصیل در دو موضع، یکی بخش هایی از شیوه نامه این دایره المعارف (مربوط به پیش از انجام فرآیند مدخل گزینی و ناظر به چگونگی انجام آن) و دیگری در مقدمه مدخل نامه (مربوط به پس از انجام مدخل گزینی و با اتمام نهایی شدن مدخل های آن) به تفصیل توضیح داده شده اند. اکنون که مدخل های این دایره المعارف نهایی شده است، وقت آن است بررسی آماری چندی نیز بر روی آنها انجام شود تا میزان همسانی تعداد این مدخل ها با آرمانها و چشم اندازهای دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران معلوم شده و احیانا میزان انحراف از معیار تعداد این مدخل ها با آرمان ها و چشم اندازهای دایره المعارف روشن گردد. چرا که دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران همانگونه که در شیوه نامه آن (صفحه ۱۵ به بعد) توضیح داده شده آرمان هایی را (ناظر به اهمیت های مختلفی که درباره حضور زمانی و جغرافیایی مفاهیم پزشکی دوره اسلامی در نظر داشته) برگزیده است و سعی دارد به این آرمان ها همواره پایبند باشد. از جمله این موارد، توجه به این نکته است که در دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران پزشکی معاصر جایی ندارد. به عبارت دیگر، این دایره المعارف یک دایره المعارف گذشته نگر است که می کوشد با دیدی تاریخی به پزشکی دوره اسلامی نگاه کند و همانگونه که در شیوه نامه آن ذکر شده دوره زمانی ناظر به ورود مدخل های آن از ابتدای دوران اسلامی (با نگاهی به ریشه های پیش از اسلام پزشکی

ایتالیا، هلند، کانادا و ایالات متحده در این جدول، به خاطر حضور پژوهشگران پزشکی دوره اسلامی است که طی قرن نوزدهم به بعد به مطالعه درباره این پزشکی پرداخته‌اند، چرا که یکی از اهداف این دایره المعارف، معرفی پژوهشگران معاصر در حوزه پزشکی دوره اسلامی می‌باشد که در صفحه ۴۴ شیوه نامه درباره آن توضیح داده شده است. جمع این ۷ کشور آمریکایی - اروپایی نشان می‌دهد رویهم رفته ۳/۱۷ درصد مدخل‌های این دایره المعارف متعلق به پژوهشگران معاصر، افرادی چون پلسنر و اوسلر و کراوس و ... می‌باشد.

جدول ۱. پراکندگی آماری نقاط جغرافیایی مدخل های اعلام دائره المعارف پزشکی اسلام و ایران بر اساس بیشینه پراکندگی آماری هر سرزمین.

بیشینه پراکندگی / کشور	درصد
ایران	۲۹/۷۱
سوریه	۱۸/۷۱
اسپانیا	۱۵/۹۳
مصر	۷/۳۳
آسیای صغیر	۶/۸۳
بین النهرین	۴/۵۵
هند	۴/۵۵
یونان	۳/۴۱
افریقا	۲/۴
عربستان	۱/۶۴
آلمان	۱/۱۴
فرانسه	۰/۸۸
لبنان	۰/۷۶
انگلیس	۰/۶۳
یمن	۰/۵۱
پاکستان	۰/۲۵
آسیای میانه	۰/۱۳
قفقاز	۰/۱۳
ایتالیا	۰/۱۳
هلند	۰/۱۳
کانادا	۰/۱۳
ایالات متحده	۰/۱۳

درمورد حوزه جغرافیایی یونان باید گفت رقم ۳/۱۴ درصد، مدخل های یونانی در بخش اعلام مدخل‌های دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران شامل پزشکان یونان تأثیر گذار بر پزشکی دوره اسلامی افرادی چون بقراط و جالینوس می‌باشد. چرا که

اختیار اعضای گروه طب سنتی - اسلامی فرهنگستان (به عنوان اعضای شورای مدخل‌گزینی دایره المعارف) قرار گرفتند. این جزوه همچنین به تعداد محدود نیز تکثیر شد و برای صاحب نظران چندی در خارج از این شورا ارسال گردید تا افرادی بیرون از شورا نظر خود را درباره مدخل‌ها ارائه دهند. طی سال ۱۳۸۶ شمسی، تک تک مدخل‌ها در این شورا طرح موضوع شده و در نهایت در اواخر همین سال، ۱۹۰۰ مدخل به عنوان مدخل‌های نهایی دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران انتخاب شدند. این مدخل‌ها بار دیگر بررسی شده و با تبیین روابط درونی آنها و آماده‌سازی بخش منابع دیده شده، شکل نهایی مدخلنامه دایره المعارف آماده شده و در همین سال از چاپ خارج گردید. از نظر آماری، پراکندگی موضوعی مدخل‌های دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران از نظر موضوعی دارای نوسان بیشینه ۳۹ درصد از کل مدخل‌ها برای مدخل‌های اعلام و اشخاص تا ۱/۵ درصد برای مدخل‌های ابزار کار پزشکان می‌باشد. همانگونه که جدول ۱ نشان می‌دهد، بیشینه حضور نقاط جغرافیایی (از نظر گسترش جغرافیایی تمدن اسلامی) از نظر آماری در مدخل‌های موضوعی اعلام متعلق به حوزه ایران، با ۲۹/۷۱ درصد مدخل‌ها است. به عبارت دیگر، ۲۹/۷۱ درصد از مدخل‌های مربوط به بخش زندگی‌نامه‌های این دایره المعارف، زندگی‌نامه‌ی پزشکان ایرانی است. حضور تمدن ایرانی موقعی در این دایره المعارف پر رنگتر می‌شود وقتی که در نظر بگیریم عملاً تمامی مدخل‌های مربوط به حوزه آسیای میانه (با داشتن ۱۳٪ درصد مدخل‌های بخش اعلام، ردیف ۱۷ جدول ۱)، بخش زیادی از مدخل‌های حوزه‌های آسیای صغیر، هند و پاکستان و همچنین، کتاب‌های مدخل شده (ردیف ۳ در صفحه نوزده مقدمه مدخلنامه) که به زبان فارسی تألیف شده‌اند را باید به این رقم افزود.

جدول ۱ همچنین نشان می‌دهد پس از حوزه جغرافیایی ایران بیشترین تعداد مدخل‌ها در بخش اعلام و زندگی‌نامه‌ها متعلق به سوریه و حوزه تمدن سریانی - شامی (با ۱۸/۱۸ درصد مدخل‌ها)، اسپانیا (با اندلس با ۱۵/۹۳ درصد مدخل‌ها) و سپس مصر (با ۷/۳۳ درصد مدخل‌ها) می‌باشد. در مورد این جدول گفتنی آن است که حضور نام کشورهای چین آلمان، فرانسه، انگلیس،

اینکه مدخلهای اعلام دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران از نظر مبدأ وجودی خود تاریخ گذاری می شوند. یعنی، مدخلهای مربوط به پزشکی و پزشکان دوره اسلامی بر اساس تقویم قمری، و مدخلهای مربوط به خارج از این قلمرو بر اساس تقویم میلادی و لازم است ذکر شود که این مدخلها مربوط به افرادی هستند که در تأثیر و تأثر با پزشکی دوره اسلامی منشأ ارتباط این دانش با خارج از حوزه تمدن جهان اسلام شده اند. از جمله مترجمان آثار پزشکی دوره اسلامی به زبانهای لاتین و اروپایی و نیز پژوهشگران عرصه پزشکی دوره اسلامی که پیش از این بدانها اشاره شد. دیگر اینکه سطرهای ذکر شده به صورت مشترک نشان دهنده دوره های زندگی اشخاصی است که نیمی از زندگی خود را در یک قرن و نیمی دیگر را در قرن بعدی گذرانده اند و طبیعی است که نمی توان آنها را متعلق به یک قرن خاص به شمار آورد. جدول سه نشان می دهد بیشترین پراکندگی مدخلها با ۹/۸۶ درصد متعلق به قرن هفتم هجری و پس از آن قرون چهارم و هشتم هر کدام به ترتیب با ۸/۳۴ و ۷/۰۹ درصد می باشد. نکته سوم اینکه ۴/۳ درصد از مدخلها نیز در دوره زمانی معاصر (قرن بیستم میلادی) قرار دارند. این افراد، همان پژوهشگران پزشکی دوره اسلامی هستند، کما بیش در میان این مدخلها، افرادی غیر اروپایی که در بررسی پزشکی دوره اسلامی نقش عمده به عهده داشته اند، حضور دارند. بنابراین تمامی این ۴/۳ درصد متعلق به پژوهشگران اروپایی نیست. جدول شماره ۴، همین پراکندگی را، اما این بار بر اساس ترتیب تاریخی نشان می دهد. دو سطر نخست به ترتیب معرفی کننده درصد پزشکان مربوط به پیش از اسلام (با ۰/۶۳ درصد) و پزشکان پیش از اسلام (با ۳/۴۱ درصد) را نشان می دهد. همانگونه که پیش از این نیز ذکر شد، مدخلهای اعلام دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران بر اساس حوزه تمدنی خود تاریخ گذاری شده اند. بنابراین، افرادی چون بقراط و ارسطو که در دوران پیش از میلاد زندگی می کرده اند در این سطر شمرده شده اند. اما افرادی چون برزویه که متعلق به حوزه های خارج از تمدن مسیحی اما متعلق به دوران پیش از اسلام می باشند در گروه مدخلهای دوران پیش از اسلام قرار داده شده اند اگر چه از نظر تاریخی بین دوران پیش از اسلام و پیش از میلاد قرار دارن دارد.

پزشکی یونانی به عنوان یکی از مکتب های مهم تأثیرگذار بر پزشکی دوره اسلامی باید به دقت در دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران مورد بحث قرار گیرد. جدول ۱، پراکندگی حوزه های جغرافیایی بیست و دو گانه را در مدخل های بخش اعلام دایره المعارف، بر اساس بیشینه درصد مدخل ها، و جدول ۲، همین پراکندگی حوزه های جغرافیایی را بر اساس ترتیب الفبایی حوزه ها نشان می دهد.

جدول ۲. پراکندگی آماری نقاط جغرافیایی مدخل های اعلام دائره المعارف پزشکی اسلام و ایران بر اساس ترتیب الفبایی نقاط جغرافیایی.

کشور	درصد / کشور
آسیای میانه	۰/۱۳٪
آلمان	۱/۱۴٪
اسپانیا	۱۵/۹۳٪
افریقا	۲/۴٪
امریکا	۰/۱۳٪
انگلیس	۰/۶۳٪
ایتالیا	۰/۱۳٪
ایران	۲۹/۷۱٪
بین النهرین	۴/۵۵٪
پاکستان	۰/۲۵٪
ترکیه	۶/۸۳٪
سوریه	۱۸/۷۱٪
عربستان	۱/۶۴٪
فرانسه	۰/۸۸٪
قفقاز	۰/۱۳٪
کانادا	۰/۱۳٪
لبنان	۰/۷۶٪
مصر	۷/۳۳٪
هلند	۰/۱۳٪
هند	۴/۵۵٪
یمن	۰/۵۱٪
یونان	۳/۴۱٪

لازم است به مدخل های اعلام دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران از منظر دیگری نگاه شود و آن موضوع طبقه بندی زمانی است. به عبارت دیگر لازم است گستره مدخل های اعلام دایره المعارف از نظر پراکندگی آنها در طول تاریخ ارزیابی شوند. جدول ۳، پراکندگی آماری این مدخلها را نشان می دهد. در بررسی این جدول توجه به چند نکته ضروری است، نخست

درصد	دوران تاریخی
۰/۶۳	م.پ
۳/۴۱	ا.پ
۰/۷۶	۱
۰/۲۵	۲و۱
۳/۶۷	۲
--	۳و۲
۷/۰۸	۳
۰/۶۳	۴و۳
۸/۳۴	۴
۰/۸۸	۵و۴
۶/۸۳	۵
۰/۵۱	۶و۵
--	۶
۱/۵۲	۷و۶
۹/۸۶	۷
۱/۰۱	۸و۷
۸/۰۹	۸
۰/۲۵	۹و۸
۴/۸	۹
۰/۲۵	۱۰و۹
۵/۶۹	۱۰
--	۱۱و۱۰
۵/۰۶	۱۱
۰/۲۵	۱۲و۱۱
۶/۷	۱۲
۰/۱۳	۱۳و۱۲
۳/۶۷	۱۳
۰/۷۶	۱۳و۱۳
۱/۶۴	۱۴
۰/۲۵	۱۶میلادی
۳/۱۶	۱۷میلادی
۱/۱۴	۱۹میلادی
۴/۳	معاصر

این حضور از آن جهت تعریف شده است چون معتقد هستیم در جریان بررسی پزشکی دوره‌ی اسلامی حتماً باید به حوزه‌های تأثیرگذار تکوین این پزشکی (شامل مکتب‌های پزشکی ایران پیش از اسلام، یونان، هند و سریانی زبانها) نیز پرداخته شود.

جدول ۳. پراکندگی آماری تقسیم‌بندی تاریخی مدخل‌های اعلام دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران براساس ترتیب بیشینه درصد مدخل‌ها نسبت به هر قرن.

قرن	بیشینه درصد
۷هجری	۹/۸۶
۴هجری	۸/۳۴
۸هجری	۸/۰۹
۳هجری	۷/۰۸
۵هجری	۶/۸۳
۱۲هجری	۶/۷
۱۰هجری	۵/۶۹
۱۱هجری	۵/۰۶
۹هجری	۴/۸
معاصر	۴/۳
۲هجری	۳/۶۷
۱۳هجری	۳/۶۷
پیش از اسلام	۳/۴۱
۱۷میلادی	۳/۱۶
۱۴هجری	۱/۶۴
مشترک ۷و۶هجری	۱/۵۲
۱۹میلادی	۱/۱۴
مشترک ۸و۷هجری	۱/۰۱
مشترک ۵و۴هجری	۰/۸۸
مشترک ۱۴و۱۳هجری	۰/۷۶
۱هجری	۰/۷۶
پیش از میلاد	۰/۶۳
مشترک ۶و۵هجری	۰/۵۱
۱۶میلادی	۰/۲۵
مشترک ۱۲و۱۱هجری	۰/۲۵
مشترک ۱۰و۹هجری	۰/۲۵
مشترک ۹و۸هجری	۰/۲۵
مشترک ۲و۱هجری	۰/۲۵
مشترک ۱۳و۱۲هجری	۰/۱۳

منابع

۱. شیوه‌نامه دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران، تالیف هومن عباسپور، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۳ خورشیدی.
۲. مدخل‌نامه دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران، به کوشش گروه طب اسلامی - سنتی فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری

اسلامی ایران، ۱۳۸۵ خورشیدی.